

سیاست های فتحعلی شاه در توسعه عمرانی قم و ابنیه حرم حضرت معصومه(ع)

مهدی وزین افضل^۱

چکیده:

قم شهری مهم از لحاظ استراتژیک و مذهبی در تاریخ ایران بوده است. این شهر به دلیل قرار گرفتن بر سر راههای تجاری غرب به شرق و جنوب کشور، وجود حرم حضرت معصومه (ع) در قم، مدفون بودن بسیاری از بزرگان و شاهان صفوی در قم و نزدیکی به پایتخت سیاسی کشور، در دوره قاجاریه از اهمیت بسزایی برخوردار شد. شاهان قاجار سعی زیادی در توسعه عمران قم در طول این سلسله انجام دادند. فتحعلی شاه که می توان او را پایه گذار رونق عمرانی قم به شمار آورد، اولین شاهی بود که به قم اهمیت زیادی داد و دستور توسعه قم و حرم حضرت معصومه(ع) و ابنیه حرم را صادر کرد. فتحعلی شاه برای بازدید از روند توسعه قم هر وقت می توانست به قم سفر می کرد و از نزدیک، بر توسعه قم و حرم حضرت معصومه را دنبال می کرد. در این مقاله سعی بر این است که تحولات عمرانی قم را از آغاز دوره قاجاریه تا فوت فتحعلی شاه بررسی کند و علل توجه فتحعلی شاه به قم را تجزیه و تحلیل کند.

واژگان کلیدی: قم، عمران، فتحعلی شاه، قاجاریه، توسعه.

^۱ دانشجوی تاریخ ایران دوره اسلامی
ایمیل: mahdivazin@yahoo.com

آغاز سلسله قاجاریه برای مردم قم در آغاز مصیبت‌های زیادی را در پی داشت؛ ولی رفته رفته قم جایگاه خود را به عنوان یک حاکم نشین بازیافت و مساجد و مدارس و ابنیه زیادی در قم ساخته شد. شاهان قاجار از دوره فتحعلی شاه به بعد به قم اهمیت بسیاری دادند. این اهمیت بیشتر جنبه مذهبی داشت و همین امر باعث توسعه عمرانی عظیم قم در امور مذهبی شد. حرم حضرت معصومه(ع) به عنوان نماد مذهبی تشیع به علت تغییراتی که در بافت جامعه مذهبی ایران به وجود آمد، از اهمیت بسیاری برخوردار شد. بالطبع توسعه این حرم برای شاهان قاجار از اهمیت برخوردار بود و برای آنان مشروعیت مذهبی را به دنبال داشت. در این بخش سعی می‌شود توسعه حرم حضرت معصومه(ع) و ابنیه آن را از ابتدای دوره قاجار بررسی کنیم و به ترتیب زمانی تغییراتی که در حرم صورت گرفته است را شرح دهیم.

قم در دوره آغامحمدخان:

در جنگها و آشفتگیهای میان سقوط سلسله زندیه تا به قدرت رسیدن آغامحمد خان قاجار(حک: ۱۲۱۰-۱۲۱۱هـ.ق)، قم نیز بی نصیب نماند و طعمه غارت و ویرانی گشت. در سال ۱۱۹۹ هـ.ق و در ادامه جنگهای خانمانسوز زندیه و قاجاریه، هنگامی که جعفرخان زند در اصفهان ادعای سلطنت کرد و پادشاهی خود را اعلام نمود، آغامحمد خان از مازندران به سوی عراق عجم حرکت کرد(دنبلی، ۱۳۸۳: ۵۷). جعفر خان زند برای جلوگیری از پیشروی سپاه قاجار نیرویی را به رهبری نجف خان زند روانه قم کرد. مسلماً موقعیت جغرافیایی قم که بر سر جاده‌های منتهی به جنوب و شرق ایران مخصوصاً اصفهان قرار داشت و وجود حرم حضرت معصومه(ع) می‌توانست برای تصرف آن توسط هر دو قدرت از اهمیت بسزایی برخوردار باشد.

حرم قم دارای موقوفه‌ها و ثروت و طلاهای زیادی بود که می‌توانست برای ادامه جنگ برای طرفین منبع مالی مهمی به شمار رود. سابقه غارت منابع موقوفه حرمین مقدس، در مشهد و در زمان جنگهای جانشینی نادرشاه نیز به وقوع پیوسته بود؛ پس تسلط بر

ثروت بیکران حرم حضرت معصومه یکی از اصلی ترین دلایل طرفین برای تسلط بر این شهر مذهبی بود.

آغامحمد خان هنگامی که به اراضی ساوه رسید، طوایف خلج و بیات قم به او پیوستند و وی سپس روانه تصرف قم شد. نجف خان زند با بستن دروازه‌های شهر اوضاع قم را در دست گرفت (سپهر، ۱۳۶۲: ۴۸). امیر قاجاری در اراضی کمیدان (سمت چپ رودخانه قم) مستقر شد و شهر را در محاصره گرفت و راه ورود آذوقه به شهر را مسدود کرد. پس از چند روز محاصره در قم علایم شورش علیه خان زندی نمایان شد. این اعتراضات گویا به واسطه تحمیل مالیات فراوان بر مردم قم صورت می‌گرفت. بعد از چند ماه محاصره، علی‌اللهیان قم که طایفه‌ای از ساکنین قمرود بودند و از صوفیان ساکن در قم به شمار می‌رفتند، به شرط تخفیف بر مالیات پرداختی آنان، دروازه‌های شهر را گشودند.

نیروهای قاجاری از این فرصت استفاده و وارد شهر شدند و بعد از جنگی سهمگین، جعفرخان زند با تعدادی از لرها موفق به فرار شدند (ساروی، ۱۳۷۱: ۱۴۱) و شهر در سال ۱۲۰۰ هـ.ق به دست خان قاجار افتاد (هاشم آصف، ۱۳۵۲: ۴۴۸). از اینجا به بعد در مورد رفتار خان قاجار با مردم، منابع گزارشات مختلفی را نقل می‌کنند. بعضی از منابع از قتل و غارت قم به وسیله نیروهای قاجار خبر داده‌اند که در پی آن بسیاری از خانه‌ها طعمه حریق شدند و منابع ثروت حرم حضرت معصومه (ع) به باد غارت رفت. یکی از شعرا در این زمان بیتی در مورد قم سرود که گویا بیانگر بسیاری از وقایع تاریخی این زمان است. او می‌سراید:

«قم با غم و غم با قم قرین است بیچاره کسی که قم نشین است»

در کتیبه شاه نشین مدرسه فیضیه نیز شعری وجود دارد که قتل و غارت قم توسط آغا محمد خان را تایید می‌کند:

«شهر قم فخرالبلاد ام القری کاسمانش کرد یکسان با زمین»

«شد چنان ویران که مه بامی خراب تا در او بومی شود منزل گزین»

اولیویه که در سالهای اولیه سلسله قاجاریه به قم آمد، ویرانی قم را در دوره آغا محمد شاه تایید می‌کند و وصف جالبی از قم می‌آورد. او می‌نویسد: «هنگامی که ما به شهر رسیدیم ۳۰۰ نفر بیشتر در این شهر نبود. از یکی علت قلت این جمعیت را استعلام

کردیم. آهی کشید و اشکی ریخت و پاسخ داد که چه گویم. آیا آثار خرابی خانه های ما که تلی خاک شده اند را نمی بینید؟ و نمی دانید که این قدم هایی که بر می داریم در روی اجساد مقتول پدران و پسران و برادران و اطفال خویش ماست؟ این آیا از ظلم وجود بی نهایت و بی حساب روسا و حکام خبر نمی دهد؟ از دیدن چنین شهر متبرکه ای که به تازگی گرفتار فلاکت و مبتلای چنین مصیبتی شده بود و خاصه از دیدن جمعیت بی چارگان پریشان حال و بد روزگار که اکنون از قبور برخاسته اند، دلهای ما شرحه شرحه شد و به قدری متالم و متأثر گردیدیم که بیشتر نمی توانستیم ملاحظه چنین صورتی کنیم. غیر از تاسف چاره دیگری نداشتیم که این هم چاره نبود. در هیچ کدام از این حوادث انسان را شکایتی از ابنای جنس خود نرود. اما در مملکتی که حکومت استبداد صورت فرمانروایی گیرد و دشمن ترین ابنای جنس خود، همان انسان باشد و همیشه مہیای هلاکت یکدیگر شوند» (اولیویه، ۱۳۷۱: ۱۰۷).

از خلال این مطالب سیاح فرانسوی، می توان انتقادهایی که بر حکومت قاجارها وارد می شود را حس کرد. اولیویه با شرح دردناک مردم قم، این اوضاع را حاصل خودکامگی و استبداد شاهان قاجار (احتمالاً آغا محمد خان قاجار) می داند.

بعضی دیگر از منابع که اکثراً منابع قاجاری هستند به گونه ای قصد کردند تا این حادثه را مشروع جلوه دهند. افضل الملک معتقد است آغامحمد خان اهل قم را قتل عام نکرد و فقط دستور قتل عام داد؛ زیرا می دانست به زودی بزرگان شهر برای وساطت نزد او خواهند آمد تا بدین ترتیب ابهت خود را به مردم شهر نشان دهد و آنان را از خطر خیانت آگاه کند (افضل الملک، ۱۳۹۶: ۱۲۰).

بعد از ورود آغا محمدخان به قم، اهل قمروود که از خان قاجاری حمایت کرده و دروازه های شهر را روی او گشوده بودند، از مالیات معاف شدند و گویا این معافی در دوره های بعد نیز همچنان پابرجا باقی ماند (همان: ۱۲۳). منابع از دیگر اقداماتی که خان قاجار در قم انجام داد سخنی به میان نمی آورند. احتمال این که سپاهیان او موقوفات و ثروت آستانه را به باد یغما گرفته باشند دور از ذهن نیست. فقط می دانیم با شفاعت آقا خلیل نامی که در این زمان متولی حرم بود، و فرزندانش سالیان سال به صورت موروثی متولی حرم بودند، خان قاجار از ادامه تاراج شهر چشم پوشی کرد (افضل الملک، ۱۳۹۶: ۱۰۱).

و ۱۰۲). آغامحمد خان در راستای سیاست‌های نظامی‌گری خود، دسته‌ای از ایلات چادر نشین ترک‌های شاهسون، اعراب و لک‌ها را به حوالی قم کوچاند تا از تمرکز آنها در مرزهای غربی ایران جلوگیری کند (اوژن اوین، بی تا: ۲۷۵).

آغامحمد خان چندان عمر نکرد تا سیاست‌های وی در مورد قم و ابنیه آستانه مورد ارزیابی قرار گیرد. تمام دوران حکومت کوتاه او در جنگ با خانهای محلی و بازماندگان زندگی گذشت. او نه تنها از نظر عمرانی به قم کمکی نکرد بلکه اقدامات او باعث تاراج منابعی شده بود که سالیان سال گردآوری شده بود.

توسعه ابنیه و حرم حضرت معصومه در دوره فتحعلی شاه:

قم در دوران فتحعلی شاه (حک: ۱۲۱۲-۱۲۵۰ هـ.ق)، جانشین آغامحمد شاه، بسیار متحول شد و عصری را تجربه کرد که تا آن زمان در تاریخ قم بی سابقه بوده است. سرجان ملکم که در دوره فتحعلی شاه از قم دیدن کرده است، آن را نسبت به دوره‌های قبل آباد می‌داند؛ ولی معتقد است قم همچنان خرابه وسیعی است (هالینگبری، ۱۳۶۳: ۷۸). مولف ریاض السیاحه که از معاصرین فتحعلی شاه قاجار است، به آبادانی شهر قم و تعداد خانه‌های آن که به سه هزار باب رسیده بود، اشاره می‌کند (شیروانی، بی تا: ۷۰۲).

در اینجا سوالی مطرح می‌شود که آیا فتحعلی شاه در آباد کردن قم، خود سیاست خاصی را دنبال می‌کرده است و یا وی صرفاً به خاطرات عقاید مذهبی یا قولی که در مورد آباد کردن قم به خود داده بود دست به چنین اقداماتی می‌زد؟

آیا می‌توان برای توسعه قم نقشی را برای این علما قائل شد؟ آیا آنان طرح‌هایی را برای آبادانی قم داشتند؟ و آیا آنان در ترغیب شخصیت‌های سیاسی برای توسعه قم نقشی را بر عهده داشتند؟ بنا بر احادیث شیعه قم جایی خواهد بود که نور امید و ظهور حضرت مهدی از آن خواهد تابید. این دیدگاه ایدئولوژی می‌توانست انگیزه‌هایی برای روحانیون قم و شیعه فراهم آورد تا مقدمات این ظهور را با رشد سیاسی و عمرانی قم فراهم آورند. به همین دلیل علما با نفوذی که در دستگاه حاکمه داشتند، مقدمات عمرانی قم را فراهم می‌آوردند. از میرزای قمی نامه‌هایی به شاهان قاجار موجود است. هیچ کدام از

این نامه‌ها به مسئله عمرانی مستقیماً اشاره نمی‌کنند ولی شاهان را به دینداری و حمایت از مردم فرا می‌خوانند.

شاهان قاجار مخصوصاً فتحعلی شاه به کمک روحانیون برای اداره کشور و نقش آنان در جنگهای ایران و روس احتیاج داشتند پس از هر کاری که بتواند نظر آنان را جلب کند، حمایت می‌کردند و یا حداکثر به دینداری تظاهر می‌کردند تا نظر آنان را به سوی خود جلب کنند (Calmand, 1986: 332). علما نیز برای جلوگیری از نفوذ اخباریون و صوفیه، از شاه پشتیبانی کردند. این ارتباط به گسترش حوزه علمیه قم انجامید و از مهاجرت علما به عتبات که در قلمرو عثمانی بود، جلوگیری کرد. ساخت و ساز در قم آن هم در بُعد مذهبی یکی از این اقدامات بود؛ شهری که از هر جا دینداران و علما و شیعیان زیادی را چه برای زیارت و چه برای درس خواندن به آنجا می‌کشاند. پس قم می‌توانست به عنوان نقطه‌ای که شاهان قاجار قابلیت‌های مذهبی خود را نشان دهند، مطرح بود.

فتحعلی شاه در دوران حکومت خود نسبت به قم و آستان مقدس آن توجهی خاص داشت و در آبادانی آن دو، کوششی بسیار نمود به طوری که باید گفت عظمت و توسعه آستان مقدس قم در دو جهت تزیینات و مرافق و بیوتات و آبادانی و تجدید حیات قم پس از ویرانگری و کشتار افغانان و غارت و چپاول ابراهیم خان ابدالی و حمله و محاصره آغامحمد خان قاجار تا حدودی بسیار مرهون توجهات و اهتمام خاص این پادشاه بوده است. این پادشاه به قم احترام زیادی می‌گذاشت حتی از کوچه‌هایش پیاده عبور می‌کرد.

۹۰۱

او در آغاز سلطنت خود نذر نموده بود که اگر به سلطنت برسد، مبلغ یکصد هزار تومان زر در تجدید بنا و افزودن مرافق و آراستن آستانه مقدس قم مصروف دارد (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۱۸) و مردم قم را از پرداخت مالیات معاف دارد و این شهر را پر از ساختمانهای نفیس کند (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۲۳). اما به نظر می‌آید در مورد معاف مردم قم از مالیات، فتحعلی شاه به قول خود عمل نکرده است (کرزن، ۱۳۷۳: ۶).

در همان سال اول سلطنت فتحعلی شاه، وی به قم با دیدی دیگر نگاه کرد و با اقداماتی نشان داد مصمم است به قول خود وفا کند و با توجه به سوگندی که یاد کرده بود به قم

توجه خاصی مبذول داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۵۵). او از شعبان ۱۲۱۳ ق/ ژانویه ۱۷۹۹ م به بعد کمابیش همه ساله عازم قم می‌شد و با پای پیاده به علامت خضوع به زیارت حرم می‌رفت (الگار، ۱۳۶۹: ۸۹). فتحعلی شاه علاوه بر زیارت، بر توسعه و اقدامات عمرانی که دستورش را داده بود نظارت می‌کرد و با علمای قم مخصوصاً میرزای قمی دیدار و گفتگو داشت (مستوفی، ۱۳۸۴: ۳۵).

فتحعلی شاه با توجه به وضع مفلوک قم، نذر شرعی در عمران قم کرد و در تمام طول سلطنت خود کار عمران قم را متوقف نکرد و شاید این مساله بدین خاطر بود که دوره قاجاریه آغاز تغییرات بنیادی در فرهنگ جامعه ایران است. شاهان قاجار برای متلاشی کردن پیوند علما و بازرگانان و روشنفکران و مشروعیت بخشیدن به سلطنت خود، خیلی تلاش کردند (سلطان زاده، ۱۳۶۷: ۱۶۷) و از این روی فتحعلی شاه برای نزدیکی به علما و کسب حقانیت مذهبی، به مذهب متمایل بود تا خود را پادشاهی دیندار تجلی دهد و هزینه زیادی صرف مرمت، احیاء و تزیین مکانهای متبرک و مقدس از جمله قم کرد (الگار، ۱۳۶۹: ۸۸).

این فقط قم نبود که فتحعلی شاه و دیگر شاهان قاجار در آنان به ساخت ابنیه مذهبی روی آوردند. در بقعه فتحعلی شاه قطعه سنگی وجود دارد که در متن هفت بیت و در حاشیه‌اش کارهای خیر فتحعلی شاه حجاری شده است. در این لیست ساخت مساجد زیادی در تهران، یزد، کرمانشاه، کرمان، تبریز، شوشتر، بروجرد و زنجان، تعمیر ضریح و گنبد و صحن کربلای معلی و کاظمین و حرم عبدالعظیم و حرم حضرت معصومه ذکر شده است (فیض، ۱۳۴۹: ۵۵۶ و ۵۵۷). نوری نیز می‌نویسد: «آثار خیر پادشاه وافر احسان در جمیع بلاد ایران خصوصاً در خراسان و عتبات و قم بسیار است» (نوری، ۱۳۸۶: ۳۴۶).

در خاک ایران، قم دومین شهر مذهبی ایران به شمار می‌رفت؛ ولی چون مشهد در منتهی الیه خاک ایران قرار داشت و قم به تهران نزدیکتر بود، شاهان قاجار بیشتر به زیارت قم می‌رفتند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۵۰). ایران در دوره قاجار دیگر نمی‌توانست به صورت مستقیم بر عتبات عالیات نظارت داشته باشد به همین دلیل تمام سعی‌اش این بود که بتواند امتیازاتی را در عتبات کسب کند و از راه غیر مستقیم بر دولت عثمانی

فشار بیاورد تا بتواند در مواقع لازم امتیازات اقتصادی و سیاسی از دولت عثمانی بگیرد. ایرانیان زیادی که در عتبات ساکن بودند در تحقق این امر دولت ایران را یاری می کردند. عتبات خود به عنوان جایگاهی مذهب برای اهل تشیع از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. به همین دلیل شاهان قاجار در رسیدن به ابنیه آنجا هزینه زیادی را صرف می کردند. قم یک امتیاز ویژه نسبت به عتبات داشت و آن این بود که در داخل قلمروی قاجارها قرار داشت. پس تمام سعی بر این شد تا قم جایگاهی هم‌تراز هم از نظر علمی و هم از نظر اعتقادی نسبت به عتبات به دست آورد.

روند توسعه ابنیه حرم حضرت معصومه (ع) بدین شکل بود که وقتی که حضرت معصومه (ع) فوت کردند، اعراب اشعری بر سر تربتش از بوریاهای سایه‌ای ساختند و این شکل همچنان باقی بود تا اینکه زینب نواده امام جواد (ع) که پس از سال ۲۵۶ هـ ق به قم آمد، قبه‌ای بر این تربت بنا کرد (قمی، ۱۳۸۳: ۲۱۳ و ۲۱۶). این بنا تا پیرامون میانه قرن پنجم پابرجا بوده است و تنها تغییری که کرد این بود که ابوالحسین زید بن احمد بن بحر اصفهانی، عامل قم، در سال ۳۵۰ هـ درگاه غربی بنا را که در برابر رودخانه واقع بود توسعه داد و بالا برد و دری بر آن نصب کرد (قمی، ۱۳۸۳، ۲۱۴).

شاه اسماعیل اول برای نخستین بار تغییراتی اساسی در ساختار حرم ایجاد کرد و ایوان قسمت شمالی صحن عتیق را ساخت و آن را با کاشیهای فیروز فام تزیین داد. در زمان شاه طهماسب برای مرقد مطهر فاطمه معصومه، ضریحی از کاشی ساخته شد. پس از شاه طهماسب، توسعه فیزیکی ابنیه حرم حضرت معصومه در زمان شاه عباس اول، شاه صفی و شاه عباس دوم ادامه پیدا کرد.

در دوره صفویه حرم قم فقط دارای دو صحن کوچک بود^۱ که در ضلعین جنوبی و شمالی آن سه ایوان و در دو ضلع شرقی و غربی آن دیواری ساده و بدون ایوان و حجره وجود داشت. امروزه در این صحن‌ها، شش گلدسته (سه زوجی) با تالارچه زیبا وجود

^۱. شاردن تصویری از حرم حضرت معصومه و ابنیه آن در دوره صفویه کشیده است که به خوبی صحن‌ها و چگونگی چیدمان آنها مشخص است. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به شاردن، ج ۲، ص ۵۲۷.

دارد که هر دوی آنها با هم مشابه و با دیگران متفاوتند که با افزودن وصف بلند و کوتاه و متوسط از یکدیگر متمایز می‌شوند.

گلدسته‌های متوسط یا طلا از آثار شاه بیگم است که در سال ۵۲۹ هـ.ق همزمان با بنیان ایوان ساخته شده‌اند. در سال ۱۱۸۹ هـ.ق بنای گلدسته‌های طرفین ایوان طلا از ناحیه لطفعلی خان زند والی اصفهان و قم و کاشان تجدید شده است. هاتف شاعر اصفهانی در قصیده خود به این تعمیر اشاره می‌کند. گویند قصیده مزبور در جبهه ایوان طلا کتیبه شده بود که پس از فتح قم به دست آغامحمد خان قاجار و پس از اقدام به قتل و حبس و زجر اهالی متصدیان آستانه، کتیبه مزبور را برچیده اثری از آن باقی نگذاشتند. هاتف این گونه در مورد تعمیر گلدسته‌ها می‌سراید:

«کهن گلدسته قم را که ویران بود بنیادش

مجدد شد به حکم او اساس و تازه شد بنیادش»

با این شعر وجود گلدسته‌های کهن و نیز ویرانی و تجدید آنها در سال ۱۱۹۸ هـ.ق و نیز وجود تالارچه بر فراز آنها، ثابت می‌گردد با اینکه در هیچ یک از تواریخ مربوطه ثبت نگردیده است.

فتحعلی شاه در سال اول سلطنت خود، یعنی سال ۱۲۱۳ هـ.ق، بعد از بازگشت از نخستین لشکرکشی به مشهد علیه نادر میرزا، اقدامات عمرانی خود در قم را آغاز کرد. فتحعلیشاه با ادغام صحن‌های دوره صفوی صحنی به وجود آورد که امروز به صحن عتیق معروف است. این صحن به شکل هشت ضلعی مختلف الاضلاع نامنظم بنیان گردیده است که جهات اصلی آن از شمال به جنوب ۳۴/۳۰ متر و از شرق به غرب ۳۳/۳۰ متر و جهات فرعی ۳/۴۰ است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵: ۷۲). فتحعلی شاه دستور داد به جای سه بنای پیوسته ای که در فاصله سردر صحن ساروتقی تا ایوان جنوبی فیضیه، سردر صحن عتیق آستانه، قرار داشت، دو بنای جدید بنیان کردند. وی دستور تخریب سه صحن قدیمی دوره صفویه را صادر کرد و قسمتی از اراضی رودخانه و زمین‌های شرقی را هم به آن بیفزود و دو مدرسه را بنا کرد که ساخت آن تا سال ۱۲۱۸ ق به طول انجامید (بدر: ۹۲ و ۹۳). یکی از این دو بنا، مدرسه فیضیه و دیگری دارالشفای بوده است که به عنوان بیمارستان آستانه بنا شد. دارالشفایی که فتحعلیشاه

ساخت، دارای یک طبقه با ۳۲ حجره بود. (لغت نامه دهخدا، ذیل «دارالشفای قم»، ۱۳۵۲، ص ۱۰۲۷۰).

فتحعلیشاه برای ساخت بناهای جدید، ابتدا سدی در میان رودخانه احداث کرد تا زمینهایی به دست آید و از اراضی بین السدین قسمتی را به محوطه مدرسه اختصاص داد و در باقیمانده آن سه عمارت به نام خانه های شاهی بنا نهاد که یکی ویژه جلوس پادشاه و دیگری برای وزرا و ارکان و آخری برای فراشان و طباخان بود و مسجدی که در عقب ایوان غربی مدرسه یعنی زیر شاه نشین و کتابخانه کنونی بود، کریاس این ساختمانها بود و غرفه بالای آن هم محل جلوس پادشاه و بارگاه عام او بود (فیض، ۱۳۴۹: ۶۷۶).

فتحعلی شاه در همین سال ۱۲۱۳ هـ ق دستور تعمیر گنبد حضرت معصومه را صادر کرد و به چراغ علی خان نوایی دستور داد دری طلا در ورودی آستانه نصب کند (دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۰۱) و در کشیدن شبکه تازه‌ای از طلا در اطراف مقبره پولی اختصاص داد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۶۴).

در سال ۱۲۱۴ هـ ق، فتحعلی شاه از تهران به سوی قم حرکت کرد و بعد از زیارت حرم حضرت معصومه (ع)، چند شب متوالی در حرم به خواندن دعا و قرآن مشغول شد و سپس به انعام دادن میان فقرا مشغول شد. فتحعلی شاه در این سفر مانند سفرهای دیگرش به قم، به دیدن علما رفت و به آنان انعام بسیار مرحمت کرد. در مورد عمران قم وی دستور داد تعمیر گنبد حرم به سرعت ادامه پیدا کند و دستور تعمیر مدرسه فیضیه، تعمیر مسجد امام حسن عسگری (ع)، تجدید دارالشفاء، تجدید کاروانسراهای وقفی آستانه و حمام و بازار را برای آسودگی زوار داد (وقایع نگار تبریزی، گ ۶۷، ۶۸ پ).

عبدالرزاق دُنُبلی که خود در دستگاه فتحعلی شاه و عباس میرزا بوده، در ضمن ذکر وقایع سال یکهزاردویست و چهارده از سفر فتحعلی شاه به قم و اقدامات عمرانی شاه قاجار در قم از جمله تاسیس مدرسه فیضیه و تذهیب قبه حرم حضرت معصومه و تجدید بنای دارالشفای یاد کرده است. (دنبلی، ۱۳۸۳: ۶۳)

در سال ۱۲۱۵ هـ ق، فتحعلی شاه در ادامه سفرهای خود به قم، اقدامات عمرانی‌اش را به سرعت ادامه داد. در این اقدامات، حاجی محمد حسین خان بیگلربیگی قم و کاشان و

اصفهان کمکهای شایانی را به فتحعلی شاه برای پیشبرد اهدافش کرد. فتحعلی شاه در این سفر دستورات زیر را صادر کرد:

۱. وی دستور داد ساخت گنبد حرم مطهر هر چه سریعتر ادامه پیدا کند و در ساخت آن از خشتهای زرانود استفاده شود. فتحعلی شاه این کار را بر عهده علی محمد خان کاشی گذاشت (سپهر، ۱۳۶۲: ۵۰۹). در ساخت این گنبد از بقایای خشت های طلا که نادر شاه افشار در گنبد حضرت علی (ع) به کار برده بود، استفاده شد (فیض، ۱۳۴۹: ۴۷۶). این گنبد به بلندی شانزده متر از سطح بام، برپا شد و به جای قبه پیشین بنا گردید (دنلی، ۱۳۸۳: ۷۱). این کار عظیم را استاد محمود معمار قمی، جد استاد معمار حسن قمی در سال ۱۲۱۸ هـ.ق به پایان رساند و در آن دوازده هزار خشت طلا به کار برد (قمی، ۱۳۸۳: ۴۴). در مورد ماده تاریخی اتمام این بنا، میرزا محمد صادق ناطق اصفهانی قصیده ای طولانی در ۶۲ بیت و ۱۲۴ مصراع سروده است و آن را قصیده معجزیه نامیده است که در آن تشبیهات زیبا و استعارات جالب به کار رفته است و از اعداد ابجد مصراع ها، عدد ۱۲۱۸ که تاریخ اتمام کار گنبد است به دست می آید (ناصرالشریعه، ۱۳۴۳: ۸۷-۹۴).

۲. دستور ساخت سدی محکم بر روی رودخانه قم را صادر کرد تا از طغیان آب و آسیب رسیدن به شهر جلوگیری کند. هر ساله به واسطه فرسودگی سدهای رودخانه قم، سیل های شدیدی به قم آسیب فراوانی می زد. با ساخت این سد تا حد زیادی از این تخریبها جلوگیری شد.

۳. در سمت غرب صحن، آب انباری برای تامین آب حرم ساخت (ارباب، ۱۳۳۵: ۳۶).

۴. دستور ساخت مدرسه ای برای تعلیم و تربیت طلاب علوم دینی صادر کرد و در وسط مدرسه شش باغچه و سه حوض آب نما ساخت (کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات در دوره ناصری، برگ ۷۹).

تا قبل از جنگهای ایران و روس که هزینه سنگینی را بر دربار ایران تحمیل کرد، پول هنگفتی خرج حرم و ابنیه آن می شد و خزانه حرم پیوسته به سبب هدایایی که شخص شاه و اعضای خانواده اش می فرستادند غنی تر می شد (سپهر، ۱۳۶۲: ۲۱۶). ارباب می نویسد فتحعلی شاه صد هزار اشرفی زر سرخ خرج این بناها کرده است (ارباب، ۱۳۳۵: ۳۶).

۳۶). البته کمکهای مردمی نیز در پیشرفت کار موثر بود. حرم حضرت معصومه دارای موقوفات زیادی بود که از جانب بزرگان و ثروتمندان وقف حرم و آستانه آن شده بود. جدا از موقوفات، هر سال یکبار به دستور تولیت حرم، ضریح حضرت معصومه را باز می کردند و پول های انباشته را بیرون می آوردند (روشنسوار ۱۳۷۸: ۵۰). درآمد حاصله از این موقوفات و ثروت، خرج ساخت و نگهداری ابنیه حرم می شد.

در کتاب آقای حسین مدرسی طباطبایی لیستی از موقوفات حرم حضرت معصومه (ع) در دوره قاجار موجود است که با خواندن آنها به میزان هنگفت این موقوفات می توان پی برد. وقفنامه خسروخان والی کردستان، وقف نامه ام سلمه دختر فتحعلی شاه، وقف نامه های خود فتحعلی شاه، وقف نامه های حاکمان قم مانند میرزا ابوالقاسم و کیکاووس میرزا و وقف نامه های ناصرالدین شاه از مهمترین این وقف نامه ها هستند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵: ۲۶۰-۳۲۰). این موقوفات حتی از دید سفرنامه نویسان فرنگی هم برکنار نبوده است و آنها نیز به این موقوفات اشاره دارند. کارل بروگش می نویسد: «موقوفات آرامگاه حضرت معصومه بسیار زیاد است و اموال منقول و غیر منقول زیادی در اختیار آستانه است» (کارل بروگش ۱۳۶۷: ۵۴۰).

از سال ۱۲۱۸ هـ ق به واسطه آغاز جنگهای ایران و روس، ناگهان عمران قم با یک وقفه طولانی روبه رو می شود. این توقف تا پایان این جنگها ادامه پیدا کرد. قمی ها در جنگ علیه روس ها نیز نیروهایی را به مرزهای قفقاز گسیل داشتند و خلج های قمی دفاع از قلعه خوی را بر عهده داشتند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۹۸). قم در طول این جنگها باز ارزش خود را برای شاه قاجار نمایان کرد؛ به طوری که فتحعلی شاه برای گرفتن فتوا علیه روسها، مجبور شد از نفوذ روحانیت قم استفاده کند و میرزا بزرگ قائم مقام را به قم فرستاد تا با روحانیون این شهر گفتگو کند (سپهر، ۱۳۶۲: ۱۸۱).

در سال ۱۲۲۱ هـ ق، در فاصله جنگهای اول و دوم ایران با روسیه، از فرصتی که به دست آمد، درب طلای ضریح کار گذاشته شد. در سال ۱۲۲۲ هـ ق دو لنگه در بسیار عالی در مدخل حرم از جانب شمال ایوان طلا قرار داده شد که در سر ورود حرم از آن سو شمرده می شد. این درها که میان روضه با ایوان طلا کار گذاشته شد، سراپا با صفحاتی از نقره ضخیم کنده کاری و حکاکی بدیع و کتیبه های برجسته پوشانده شده

بود و روی آن با صفه‌هایی از زر ناب به اشکال مختلف میخکوب آراسته و به گل‌های زرین مزین به کنده‌کاری و کتیبه‌های متنوع خط برجسته به صور گوناگون از مصلع منظم و نامنظم بند اسلیمی و کوکبی و ترنجهای جور به جور آرایش یافته است. (فیض، ۱۳۴۹: ۶۵۷ و ۶۵۸). در همین سال کف حرم مطهر و همچنین زیر پای ضریح را کار گزارند و کف حرم مطهر و همچنین زیر پای ضریح را به وسیله سنگهای مرمری که میرزا شفیع حاکم یزد وقف کرده بود، سنگ فرش کردند (مشیری، بی تا: ۹۸، برقی، ۱۳۱۷: ۳۷).

در سال ۱۲۳۴هـ.ق، محمد تقی میرزای حسام السلطنه حاکم قم و پسر فتحعلی شاه، مسجد بالاسر را که از بناهای زمان شاه اسماعیل صفوی بود، تغییر شکل داد و آن را توسعه بخشید و رواق جانب غربی روضه منور را تعمیر کرد (ناصرالشریعه، ۱۳۴۵: ۹۷). عمران ابنیه آستانه قم بعد از جنگ با روسها و به وسیله کیکاووس میرزا حاکم جدید قم به طور جدی از سر گرفته شد. کیکاووس میرزا از سال ۱۲۴۳هـ.ق تا مرگ فتحعلی شاه در سال ۱۲۵۰هجری حاکم قم بوده است. او پسر فتحعلی شاه بود و وقتی به حکومت قم رسید «ابواب آبادی و عدل و داد بر اهل آن بلد گشاد» (اعتضادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۱۷).

کیکاووس میرزا نزدیک صحن برای خود ارگ، دفترخانه و نقارخانه مفصلی بنا کرد و باغ کوچی خوزیان را خریده و در آن خانه‌ها و اتاق‌های زیادی بنا کرد (افضل الملک، ۱۳۹۶ق: ۱۹۲ و ۲۱۰). بدنه و سقف بقعه حضرت معصومه (ع) که آراسته به کاشیهای نفیس معرق بوده، به وسیله کیکاووس میرزا با آئینه پوشانده شد (ناصرالشریعه، ۱۳۶۵: ۸۶). این کار تا آغاز فرمانروایی محمد شاه به طول انجامید و شرح چگونگی آن در کتابه دو بغله شرقی و غربی درگاه ورود حرم از ایوان طلا مشاهده می‌شود (مدرسی طباطبایی، ۲۰۰۷ م: ۱۴۶).

در رمضان سال ۱۲۴۴هـ.ق فتحعلی شاه دیه سر تومن از روستاهای بلوک فراهان را بر آستانه قم وقف داشت که وقف نامه آن در دفتر آستانه مقدس نگهداری می‌شود. در اواخر شول سال ۱۲۴۲هـ.ق وقتی که خبر شکست روسها در جنگ اوچ کلیسا به تهران رسید، فتحعلی شاه «قندیلی که به هزار و دویست مثقال زر سرخ و انواع لثالی و گوهر

موزون و مشحون بود و مقومان آن را به پنج هزار تومان قیمت کرده بودند به مضجع بضعه^۱ معصومه محترمه احمدی به شهر قم ایفا رفت» (میرخواند، ۱۳۳۹ ج ۹: ۶۶۲). متن وقف نامه این قندیل به همین تاریخ نیز در اسناد آستانه قم است. کارل بروگش سیاح آلمانی این قندیل را از نزدیک دیده است و در سفرنامه‌اش آن را وصف می‌کند (کارل بروگش، ۱۳۶۷: ۵۴۰).

فتحعلی شاه در سال ۱۲۴۹ هـ ق تعمیرات دیگری در قم انجام داد. به دستور شاه سطح ایوان را با سنگ مرمر و کاشی پوشاندند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷ ج ۳: ۱۵۷. سپهر، ۱۳۷۷: ۲۵۵). طلا کردن ایوان شمالی صحن عتیق در همین سال به همت کیکاووس میرزا آغاز شد و در سال ۱۲۷۶ هـ ق در زمان ناصرالدین شاه پایان یافت (مدرسی طباطبایی، ۲۰۰۷ م: ۱۴۶).

سال ۱۲۵۰ هـ ق، یعنی سال پایانی عمر فتحعلی شاه، آخرین تلاش‌ها برای عمران آستانه حضرت معصومه انجام شد. در این سال فتحعلی شاه دستور تذهیب ایوان صحن عتیق را صادر کرد و مبلغ هشت هزار تومان را به این کار اختصاص داد. بیشتر خشت‌های این ایوان که طلا بودند در ایوان کار گذاشته شد ولی فتحعلی شاه در همین سال درگذشت و کار تذهیب ایوان در دوره ناصرالدین شاه تکمیل شد (ناصرالشریعه، ۱۳۶۵: ۱۰۱).

جهانگیر میرزا قاجار ذیل وقایع سال ۱۲۵۰ هـ ق در شرح ماجرای آخرین سفر فتحعلی شاه به قم می‌نویسد: «در دارالایمان قم که مدفن بضعه موسی بن جعفر صلوات الله و سلامه علیها و علی آبائهاست خاقان مغفور خرج‌ها کرده و مدرسه و دارالشفا در کمال تنقیح ساخته و گنبد مقدس را در کمال خوبی به خشت‌های طلا و نقره آراسته‌اند و آن چه از اسباب زینت مثل قندیل طلا و نقره و زیارت نامه‌های مکمل به جواهر به قدر امکان در آنجا گذاشته‌اند، و در ایام سابق نذر فرموده بودند که صد هزار تومان در آن مکان مقدس خرج نمایند. در این وقت که بدان مکان مقدس رسیدند بعد از زیارت و

^۱. بضعه: جگر گوشه. فرزند. فاطمه گفت یا بلال سبب گریه چیست؟ گفت ای بضعه نبوت چرا نگریم؟ (لغت نامه دهخدا به نقل از قصص الانبیاء، چاپ اول، ص ۲۳۶)

آستان بوسی، محاسبه وجه نذریه را فرموده، هفده هزار تومان باقی مانده بود. قدری را نقد تحویل فرمودند که خشت طلا ساخته شده در رواق مبارک مصروف شود و قدری را هم مقرر فرمودند که از اصفهان روانه فرمایند تا تمام تنخواه نذر پرداخته آید» (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۱۸).

فتحعلی شاه در سال ۱۲۵۰ هـ ق در اصفهان وفات یافت و جنازه او را به قم حمل کرده و در مقبره‌ای که در زمان حیاتش آماده و مهیا کرده بودند، دفن کردند. در عهد فتحعلی شاه به دلیل اقدامات او برای توسعه قم، هم جمعیت قم افزایش یافت و هم بر مالیات قم افزوده شد. این امر نشان از آبادانی قم و افزایش قدرت اقتصادی این شهر دارد.

منابع:

- ارباب، محمد تقی بیک (۱۳۳۵)، کتابچه ی تفصیل و احوالات دارالایمان قم، راهنمای جغرافیای تاریخی قم، به کوشش مدرسی طباطبایی، قم، حکمت.
- ارباب، محمد تقی بیک(بی تا)، تاریخ دارالایمان قم، به کوشش مدرسی طباطبایی، قم، بی جا.
- اعتضادالسلطنه، علیقلی میرزا(۱۳۷۰)، اکسیر التواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ق)، به اهتمام جمشید کیان فر، موسسه تهران، انتشارات ویسمن.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان(۱۳۶۷)، منتظم ناصری، به کوشش محمد اسماعیل رضوانی، تهران، انتشارات دنیای کتاب.
- الگار، حامد(۱۳۶۹)، دین و دولت در ایران(نقش علما در دوره قاجار)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، انتشارات طوس.
- اوبن، اوژن(بی تا)، ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶م (ایران و بین النهرین)، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، بی نا.
- اولیویه، جی آ(۱۳۷۱)، سفرنامه (تاریخ اجتماعی- اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار)، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا ورهرام، تهران، انتشارات اطلاعات.
- بارتولد(۱۳۵۸)، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه سردادور، تهران، انتشارات توس.
- بدر، ابوالقاسم(۱۳۴۸)، ابنیه تاریخی قم، پایان نامه کارشناسی ارشد فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران.
- برقعی، سید علی اکبر(۱۳۱۷)، راهنمای قم، قم، نشریه دفتر آستانه.
- بروگش، هینریش(۱۳۶۷)، سفری به دربار سلطان صاحبقران (۱۸۵۹-۱۸۶۱م)، ترجمه حسین کردبچه، تهران، انتشارات اطلاعات.
- پولاک، یاکوب ادوار(۱۳۶۸)، سفرنامه (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیاووس جهاننداری، تهران، انتشارات خوارزمی.

جهانگیر میرزا (۱۳۲۷)، تاریخ نو، بی جا، بی نا.

خاوری شیرازی، میرزا فضل الله (۱۳۸۰)، تاریخ ذوالقرنین، تصحیح ناصر افشاری فر، تهران، ارشاد اسلامی.

دنبلی، عبدالرزاق (۱۳۸۳)، مآثر السلطانیة (تاریخ جنگهای ایران و روس)، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران، موسسه انتشاراتی روزنامه ایران.

دوسرسی، کنت (۱۳۶۲)، ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰ م (۱۲۵۶-۱۲۵۵ ق) ترجمه احسان اشراقی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

دهخدا، علی اکبر، (۱۳۵۲)، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران.

روششوار، ژولین دو (۱۳۷۸)، خاطرات سفر ایران، ترجمه مهران توکلی، تهران، نشر نی.

ساروی، محمد فتح الله بن محمد تقی (۱۳۷۱)، تاریخ محمدی (احسن التواریخ)، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، انتشارات امیرکبیر.

سدید السلطنه مینایی بندرعباسی (۱۳۶۲)، سفرنامه (التدقیق فی سیر الطريق)، محمد علی خان، تصحیح و تحشیه احمد اقتداری، تهران، نشر بهنشر.

سلطان زاده، حسین (۱۳۶۷)، مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۹)، تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵ هـ.ق)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره.

فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، سفرنامه، ترجمه حسین نور صادقی، تهران، انتشارات اشراقی.

فیض، عباس (۱۳۴۹)، گنجینه آثار قم، قم، چاپخانه مهر استوار.

قاضیها، فاطمه (۱۳۸۱)، سفرهای ناصرالدین شاه به قم (۱۳۰۹-۱۲۶۶ ق)، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.

قمی، حسین بن محمد حسن (۱۳۸۳)، تحفه الفاطمین فی احوال قم و القمیین، تحقیق علی رفیعی علامرودستی، میراث شهاب، سال هفتم، شماره سوم و چهارم.

- کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۷۳)، **ایران و قضیه ایران**، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- کرمانی، افضل الملک (۱۳۹۶ قمری)، **تاریخ و جغرافیای قم (سفرنامه قم)**، به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم.
- لسان الملک سپهر، محمد تقی (۱۳۷۷)، **ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)**، جلد اول و دوم، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران، انتشارات اساطیر.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۳۵)، **تربت پاکان (آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمومنین قم)**، قم، چاپخانه مهر.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۲۰۰۷ میلادی)، **قمیات (مجموعه مقالات درباره قم)**، نیوجرسی آمریکا، انتشارات زاگرس.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴)، **شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)**، تهران، انتشارات زوار.
- مشیری، ابوالقاسم (بی تا)، **تاریخچه بنای آستانه مبارکه قم**، معارف اسلامی، بی تا.
- میر خواند، محمد بن برهان الدین (۱۳۳۹)، **روضه الصفا**، تهران، خیام.
- میرزا زین العابدین؛ شیروانی (بی تا)، **ریاض السیاحه**، تهران، انتشارات سعدی.
- نوری، محمد تقی (۱۳۸۶)، **اشرف التواریخ**، تصحیح سوسن اصیلی، تهران، میراث مکتوب.
- وقایع نگار، میرزا صادق (بی تا)، **زینت المدایح**، ش ۲۸ ب کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- هاشم آصف، محمد، (۱۳۵۲)، **رستم التواریخ**، به کوشش محمد مشیری، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- هالینگبری، ویلیام (۱۳۶۳)، **روزنامه سفر هیئت سرجان ملکم به دربار ایران**، ترجمه امیر هوشنگ امینی، تهران، انتشارات کتاب سرا.

هدایت، رضا قلی میرزا (۱۳۸۰)، تاریخ روضه الصفای ناصری، به تصحیح جمشید کیان فر، تهران، انتشارات اساطیر.

Calverd.j,(1986): “Kum”, The Encyclopaedia of Islam. Vol 5,Leiden.E.J.Baill

